

ПОЛІТИЧНА СУБКУЛЬТУРА ГУЛАГУ: ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ МИНУЛОГО

У статті йдеться про політичну субкультуру ГУЛАГу як специфічного феномена, що існував усередині офіційної радянської політичної культури.

Ключові слова: ГУЛАГ, політична культура, субкультура.

В статье описывается политическая субкультура ГУЛАГа как специфический феномен, который существовал в рамках официальной советской политической культуры.

Ключевые слова: ГУЛАГ, политическая культура, субкультура.

The article is about the political subculture of GULAG as a specific phenomenon that existed inside the official soviet political culture.

Key words: GULAG, political culture, subculture.

Радянську табірну систему ГУЛАГ (Головне управління виправно-трудоваих таборів ОДПУ-НКВС, яке завдяки однойменній праці О. Солженіцина, отримало міжнародне позначення як ГУЛАГ), можливо визначити як унікальний соціальний феномен, із власною ієрархією цінностей, відносин, власними законами і специфічною мораллю. ГУЛАГ є дійсно особливим через те, що поєднав у собі як офіційну тоталітарну політичну культуру Радянського Союзу, так і субкультури кримінальних і політичних в'язнів. Дослідження в цьому напрямку, безумовно, є актуальними, адже вони розвивають теорію політичної культури новими ідеями.

Метою даної статті є дослідити специфічні риси політичної субкультури ГУЛАГу, а також визначити її взаємозв'язок із офіційною політичною культурою радянського суспільства.

Феномен політичної культури отримав значне висвітлення у науковій літературі. Найбільш відомими зарубіжними дослідниками у даній галузі є Г. Алмонд та С. Верба, А. Браун, Є. Вятр, У. Розенбаум, М. Сковайса та інші. Також проблематику політичної культури висвітлено у працях таких українських науковців, як Б. Кухта, М. Чабанна, М. Головатий, І. Кресіна, В. Барановський, Л. Нагорна, С. Рябов, Ю. Шаповал тощо.

Політична культура є комплексним поняттям, яке можна визначити як певну форму упорядкування та регуляції політичної поведінки індивідів. На думку В. Баранівського, вказаний феномен є якісним станом політичного життя суспільства, обумовленим історичними, соціально-економічними й політичними

чинниками, та відбиває рівень освоєння суб'єктом (суспільством, групою, особою) політичних відносин, цінностей і норм, ступінь соціокультурного розвитку людини та міру її активності у перетворенні політичної дійсності [1]. Політична культура становить владний аспект усякої національної культури, відображений у системі політичного досвіду, поглядів, почуттів, цінностей та уявлень, які реалізуються в політичних відносинах і діяльності політичних суб'єктів [9, с. 220].

Доцільним є узагальнено виділити основні наукові підходи до трактування політичної культури. Дослідник М. Сковайса зазначає про наявність чотирьох основних підходів до дослідження проблем політичної культури. Критерієм, за яким було проведено розподіл, є причинний вплив політичної культури та можливість застосування даного феномену до аналізу політичних явищ. Згідно з цим, виділяють такі підходи [6]:

1) об'єктивістський макропідхід (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Інглхарт, Р.Д. Патнам) є центральним, «класичним» напрямом у дослідженнях політичної культури. Основним елементом аналізу є частотність об'єктивістських поглядів і орієнтацій на рівні певних структурних утворень (колективів, суспільств);

2) об'єктивістський мікропідхід (Л. Пай, Т.В. Адорно) за основний культурний елемент для аналізу бере особистісні характеристики чи зразки поглядів на рівні окремих осіб;

3) інтерпретаційний мікропідхід (С. Вайт, Л. Дітмер): йдеться про глибоке проникнення в культуру, яку розуміють як широко структурований

набір соціальних значень, тому основним елементом аналізу і є соціально-детерміновані значення;

4) конфігураційний підхід (Ф. Фукуяма, А. Віддавський): головним елементом аналізу є культурні конфігурації, які включають суб'єктивний обсяг і поведінку, а також соціальні відносини.

Класичний підхід Г. Алмонда розглядає політичну культуру переважно як сукупність політичних орієнтацій на політичну діяльність, політичну сферу взагалі. «Політична культура вказує також на установки стосовно власної ролі індивіда в політичній системі. Інакше кажучи, політична культура – це політична система, відображена у знаннях, почуттях і оцінках населення» [10, с. 6-7].

Політична культура суспільства є складним та багатогранним явищем, яке не слід розглядати однобоко. Сприйняття політичної культури переважно в «позитивному», нормативному розумінні, вважаємо, може викривити дійсну суть досліджуваного політичного явища. Варто пам'ятати, що політична культура містить в собі також і «негативні» орієнтації та моделі. Наприклад, тоталітарні політичні режими, які зазвичай маркують як дещо негативне, а також соціальні групи, що їх підтримували, жили в реаліях певної політичної культури, що мала свої характерні риси.

У контексті теми дослідження необхідно почати з особливостей, притаманних тоталітарній політичній культурі, що існувала протягом 30-40-х рр. у режимах Німеччини та СРСР. Вона характеризувалась такими рисами. По-перше, наявністю офіційної панівної ідеології, яка спиралась на національну, або інтернаціональну ідею. По-друге, впровадженням тоталітарної психології у всі без винятку сфери життєдіяльності суспільства, нав'язуванням системи стереотипів та пропагандистських штампів, гасел, нівелюванням здатності до критичного осмислення дійсності. По-третє, утопізмом мислення, що спирався на необмежену віру у силу державних інститутів та вождів. По-четверте, тоталітарною міфотворчістю і міфами, штучною героїзацією досягнень режиму. По-п'яте, абсолютизацією державної влади, її інститутів, інтересів і цілей. Рисами, що характеризують тоталітарну політичну культуру, є також її монументальність та милітаризація, що проявляється не лише в підвищенні ролі армії та озброєння, але й у закличках до захисту режиму від ворогів, у використанні військової тематики у мистецтві тощо.

У межах дослідження доцільним є також визначити феномен «політичної субкультури». На думку Б. Кухти, під цим поняттям розуміються сформовані всередині пануючої національної культури певні автономні утворення різних етнічних, релігійних меншин. Саме вони часто визначають мислення та стиль життя окремих носіїв культури [9, с. 220]. На думку У. Розенбаума, політична субкультура є групою індивідів, що існують у межах політичної системи, чії політичні орієнтації помітно відрізняються від орієнтацій більшості в умовах даної культури, принаймні, від домінуючих у суспільстві культурних орієнтацій [5]. Фактично, політична субкультура є системою цінностей,

моделей поведінки, стилю життя якоїсь соціальної групи (молоді, класу або прошарку, національної або етнічної групи, релігійного об'єднання, географічно визначеної соціальної спільноти), що являє собою самостійне цілісне утворення у межах домінуючої культури. Політична субкультура виникає як реакція на пануючу в суспільстві культуру і соціальну структуру серед різноманітних соціальних шарів та вікових груп [5]. Субкультури можуть принципово не відрізнятися від панівної політичної культури, бути певним чином інтегровані в неї. В іншому випадку вони можуть різко відрізнятися від панівної політичної культури, що дає підставу визначити їх в якості самостійних контркультур. Отже, в кожному суспільстві можуть існувати одночасно кілька політичних культур: панівна політична культура, субкультури й контркультури. Будь-яка політична субкультура містить у собі й те загальне, що характеризує домінуючу в суспільстві політичну культуру, і те специфічне, що відрізняє дану субкультуру, ті особливості, які властиві тільки цій групі. Кожна субкультура має певний соціальний масштаб, час існування й різний ступінь укорінення у свідомості й поведінці громадян.

У процесі дослідження політичної субкультури ГУЛАГу частіше за все спираємось на спогади, мемуари і оповідання політичних в'язнів, які бачили табірну систему зсередини, знали її закони та правила. Процент політичних в'язнів та їх співвідношення з кількістю кримінальних в'язнів, що перебували в таборах, є питанням, що навіть зараз викликає дискусії серед дослідників. У книзі М. Морукова «Правда ГУЛАГу. З кола першого» наведено такі дані: протягом 1937-1950 рр. кількість ув'язнених за політичні злочини зростає з 104 000 осіб до 578 912 осіб. В 1950 р. кількість політв'язнів була максимальною та становила 22,7% від загальної кількості в'язнів [7]. Слід зазначити, що серед вказаної групи в'язнів не всі належали до радянської інтелігенції – значну частину політичних в'язнів становили селяни, також були серед них і військовополонені, переселені.

Відповідно до наведених цифр, перший висновок, який можна зробити щодо політичної субкультури ГУЛАГу, це – про її сильну диференційованість. Тобто існувала субкультура кримінальних ув'язнених та суттєво відмінна (у першу чергу, за впливом політико-ідеологічних складових) – політв'язнів, серед яких, у свою чергу, спостерігалось розшарування між твердими прихильниками більшовизму та його опонентами.

Розглядаючи політичну субкультуру ГУЛАГу, доцільним є виділити такі структурні елементи аналізу: політичний досвід, сталі елементи політичної свідомості та політична поведінка.

Політичний досвід є одним з базових елементів політичної культури. Завдяки йому у процесі політичної соціалізації відбувається засвоєння людьми зразків політичної поведінки, певних політичних орієнтирів, притаманних для даного типу суспільства. Він фіксує історію розвитку політичних відносин у різних формах: історичних,

літературних, наукових пам'ятках, політичних традиціях, звичаях.

З арешту розпочинається новий етап засвоєння політичного досвіду в'язнями. Відбувається розпад звичних стереотипів стосовно влади і правосуддя, розчарування у справедливості та непогрішності суспільних інститутів. В. Лазарев пригадує: «...я тоді ще вірив, що НКВС займається серйозними справами та державними злочинцями, і мені було якось ніяково, що через таку дрібну особу, як я, серйозні люди... дарма втрачають час» [11, с. 10]. Згодом відбувається певне осмислення ситуації та засвоєння головного арештантського правила: «Не вір, не бійся, не проси» [13, с. 23]. Протягом пересилки до таборів ще існує надія, що арешт був помилковим: «Усілякі чутки та «теорії» особливо сприймалися та розповсюджувалися пересічною частиною інтелігенції...» [11, с. 25]. Після оголошення вироку в'язнів відправляють до таборів, де починається стадія засвоєння табірної досвіду, звичаїв та норм поведінки.

Кожен пристосовувався по-різному до суворих табірних умов. Щоб вижити, декотрі в'язні намагались потрапити до табірної адміністрації, стати днювальним бригадиром, тим, хто мав певну владу. Інші – допомагали влаштувати провокації та втечі, доносили на своїх товаришів, за що отримували певну матеріальну нагороду. Декотрі в'язні категорично не сприймали такий стан речей. В. Шаламов зазначає: «Я не буду добиватися посади бригадира, що дає можливість залишитись живим, адже найгірше в таборі – це нав'язування власної (або чийсь чужої) волі іншій людині, арештанту, як я» [13, с. 43]. Політичним в'язням та в'язням, засудженим за контрреволюційні злочини – «контрикам» – було досить складно, адже «вся табірна адміністрація призначалась переважно з соціально близьких», тобто кримінальних в'язнів [11, с. 38]. Ставлення до «контриків» було досить жорстким, з 1937 року тиск підсилюється: їм заборонялось зберігати газети, що надходили з материка, навіть олівці та папір. Неможливим уявлялось листування – всі листи проходили перевірку. Також скасовувалась система заліків, згідно з якою день важкої роботи зараховувався за три за умови старанності та гарної поведінки, а отже, стало неможливим дострокове звільнення.

Другим компонентом політичної культури ГУЛАГу є сталі складові політичної свідомості. Вона являє собою систему політичних знань, цінностей та ідейно-політичних переконань, на базі яких виробляються стійкі і значущі політичні орієнтації і установки людей щодо політичної системи та їх місця в даній системі. Політична свідомість має два компоненти: науково-теоретичний та емоційно-психологічний.

Науково-теоретичний компонент складають політичні знання, політичні цінності та політичні переконання. Політичні знання є знаннями людей про політичну систему, політику, ідеологію, а також про інститути і процеси, за допомогою яких забезпечується участь громадян у політичному житті суспільства. Нерозривно пов'язані із політичними

знаннями політичні цінності та політичні переконання. Політичні цінності становлять систему етичних і нормативних суджень про політичне життя та політичні цілі, які втілюються даною політичною системою. До політичних цінностей можливо врахувати законність, порядок, стабільність системи, соціальну справедливість тощо. Політичні переконання ж виникають на основі політичних знань і цінностей як віддзеркалення певного політичного ідеалу особистості.

Політичний досвід, набутий за перший період перебування в ГУЛАЗІ, давав привід для переосмислення звичних політичних цінностей та переконань. Колективізм та товаришність, чесність та порядність, що пропагувались в радянському суспільстві, не визнавались у ГУЛАЗІ: «Кожен сам за себе ... вміння красти – головна північна чеснота у всіх її різновидах, починаючи від хліба товариша і закінчуючи випускою тисячних премій керівництву за неіснуючі, небувалі досягнення» [13, с. 24]. Переосмисленню в таборі піддалася й ідеологія, заснована на звеличенні праці, як найвищої цінності, показника суспільної значущості людини. Цитата Й. Сталіна над брамою таборів: «Праця – є справа честі, справа доблесті та героїства» в умовах непосильної, нелюдської експлуатації людей, була більш, ніж цинічною. Табір був місцем, де вчили ненавидіти фізичну працю, ненавидіти працю взагалі [13, с. 50]. Політичні переконання в'язнів ГУЛАГу трансформувалися на основі набутого досвіду і знань, засвоєння специфічних табірних цінностей. Саме переконання певним чином спрямовували поведінку індивіда. В умовах нелюдської праці, жорстоких покарань, брехні, політичні переконання, що раніше мали за соціальний ідеал радянське суспільство, поступово набувають протилежного характеру. Також через нестачу їжі, тепла, сну, перевтому та хвороби, людей охоплював фаталізм та апатія. «...ми «допливали», як кажуть табірною мовою. Нас вже ніщо не турбувало, нам жити було легко у владі чужої волі. Ми не розраховували наше життя далі, ніж на день вперед» [13, с. 50].

Емоційно-психологічний компонент політичної свідомості складають політичні міфи та стереотипи, ментальність, політичні символи і знаки, тип політичного мислення, а також політичні орієнтації та установки громадян на політичні інститути, події, політичні ролі, нормативну систему тощо. Цей компонент, як бачимо, охоплює значну кількість складових.

Політичні стереотипи є спрощеним уявленням про політичні об'єкти; це є певний шаблон думок, сприйняття та поведінки, в якому підсумовується в деформованій формі досвід будь-якої групи [10, с. 24]. Стереотипи спрощують процес орієнтації в умовах політичної системи, вони сприяють формуванню політичної ідентичності індивіда. На думку А. Брегеда, прикладом стереотипу політичної поведінки радянських керівників у минулому був обман, що його вважали нормою не тільки щодо політичних супротивників, а і щодо власного народу [3, с. 214]. Більш того, глибину даного стереотипу

підтверджує, наприклад, розуміння людиною того, що надання хибного, обманного свідчення проти когось може врятувати власне життя. Обман, викривлення і приховування фактів підтверджується навіть тим, що, наприклад, в 1940-ві роки існування таборів для «ворогів» і «шкідників» якщо не стало повністю секретним, то принаймні вже не обговорювалося публічно [4, с. 101].

Політичний міф є емоційно підсиленним трактуванням політичної дійсності, що витісняє та заміщає її реальне розуміння та знання. Політичний міф, як правило, є взаємодією архетипічного та раціонального усвідомлення політичної дійсності у свідомості індивідів. Слід зазначити, що стереотипи є більш стійкими утвореннями політичної свідомості, ніж політичні міфи. Політичний міф живе доти, доки існує корпоративна спільнота єдиновірців [10, с. 27]. Такі міфи розповсюджуються як спрямовані проти певних соціальних або національних шарів суспільства. Міфи сталінського періоду – про загострення класової боротьби, про знищення куркуля як класу, про зовнішнього і внутрішнього ворога, про світову революцію фактично слугували ідеологічним виправданням репресивної політики режиму. Кримінально-процесуальний кодекс СРСР від 1934 р. визначав склад злочину «ворогів народу», якими були засуджені за «контрреволюційні злочини», зраду Батьківщині, небезпечні злочини проти порядку управління СРСР. Значна кількість в'язнів ГУЛАГу стала жертвою зазначеного політичного міфу. «Після листопада 1937 р. від НКВС надійшла постанова: всіх «ворогів народу», тобто засуджених за статтю 58 і засуджених Трійками, – СНЕ (соціально небезпечний елемент), КРА (контрреволюційна агітація), КРД (контрреволюційна діяльність), КРТД (контрреволюційно-троцькістська діяльність) тощо – використовувати винятково на тяжких фізичних роботах» [11, с. 40]. В. Лазарев пригадує фразу охоронця, що досить чітко охарактеризувала спрямування політики режиму: «Вас, ворогів народу, привезли сюди не задля роботи, а щоб знищити» [11, с. 47].

Серед багатьох політв'язнів, яких можна віднести до твердих прихильників більшовизму, був широко розповсюджений міф про помилковість репресій відносно них, про непричетність Сталіна до того, що відбувалося, про ідеальність та безпомилковість марксизму-більшовизму. Більш реалістичними у цьому питанні були політв'язні, засуджені за справжні контрреволюційні дії.

Політичні символи і знаки, вважаємо, є невід'ємною частиною політичної культури ГУЛАГу. Дослідники виділяють багато різновидів політичної символіки. Наприклад, політично-музична символіка, до якої належали не лише радянський гімн, але й певний табірний репертуар («Пісня про Сталіна», «Пісня про Батьківщину», «Пісня про воїнів НКВС» тощо), що був компонентом культурно-виховної роботи в'язнів [4, с. 195]. Однак, окрім офіційного табірної репертуару, існував ще табірний усний фольклор: частівки, приказки, анекдоти, вірші табірників. Наприклад, така частівка: «Сначала ОП, потом ОК – На ногу бирку и пока!» (ОП –

оздоровчий пункт, ОК – оздоровча команда) [13, с. 55]. Одним із символів тієї епохи також були «соціалістичні змагання», що проводились у 1930-ті рр. і серед в'язнів. Табірні ударники за здатність збільшувати виконання норм, отримували додаткові пайки. Портрети товариша Сталіна, а також заклики у вигляді його цитат були невід'ємною частиною табірної символіки («Чесною працею достроково повернемося до родини радянських народів»). Символом місця і часу слугує власне назва «ГУЛАГ», яка несе на собі відбиток певного історичного періоду.

Символічним аспектом табірної життя стали табірні повстання, що відбулися після смерті Сталіна протягом 1953-1954 рр. у таборах Річному (на р. Воркуті), Гірному (в Норильську), Степовому (Кенгір, у Карагандинській області) та інших. Повстанці-гірники на Воркуті в 1953 р. висували гасло: «Вугілля – Батьківщині, нам – свободу!». В жіночому табірному відділенні страйк розпочався гаслами «Свободу народам і людині!». Серед каторжан висувались такі: «Вимагаємо поваги до прав людини!», «Геть в'язниці й табори!», «Вимагаємо повернути нас до наших родин!». Хоча дані гасла мали протестний характер, вони все ж відображали міфологічність свідомості в'язнів, і вимагали не покращення умов утримання, а свободи. Повстанці не намагались втекти, як це відбувалося до 1953 р., але залишались у таборах, добиваючись приїзду урядових комісій з Москви. Незважаючи на значну кількість жертв, повстання все ж дали певний результат: пришвидшився процес звільнення в'язнів із таборів, пом'якшився режим утримання, а згодом було ліквідовано особливі табори.

Окремої уваги заслуговує табірний жаргон, декотрі слова якого згодом надійшли до широкого вжитку. Наприклад, слово «шмон», що на «блатній мові» означало обшук, під час якого забирали все, що в'язні могли дістати на волі [11, с. 48]. «Кант» – розповсюджений табірний термін, що означав щось на зразок тимчасового відпочинку, роботи, за якої людина не вибивається з сил. [13, с. 38]. Частиною політичної символіки є також політична мода – особливості висловлювання чи поведінки, характерні для прихильників певної політичної ідеології, що часто використовуються в пародіях. Стосовно ГУЛАГу, питання політичної моди набувало ваги хоча б на прикладі табірної адміністрації. Табірники пригадують, що солдати строкової служби поводитися «як звірі» на початку служби, коли на них найпотужніше діяла пропаганда, що змальовувала всіх в'язнів як ворогів, але з часом вони починали розуміти, що відбувається в дійсності, і, як правило, змінювали своє ставлення на краще [4, с. 221-222]. Таким чином, ті люди, що не бажали жорстоко поводитися із в'язнями, ставали заручниками політичної моди, яка вимагала цього від них. Якщо ж вістка про гарне ставлення до табірників сягала вищого керівництва, нерідкими були випадки арешту і засудження таких «добродіїв».

Тип політичного мислення також належить до емоційно-психологічних компонентів політичної свідомості. На думку Б. Кухти, тип політичного

мислення є способом використання індивідом інформації для отримання певних висновків. Дослідник Ш. Розенберг визначив три типи політичного мислення: послідовно-ситуаційне, лінійне, систематизоване [9, с. 119]. Радянський тип політичного мислення, вважаємо, найбільш узагальнено відповідає лінійному типові. Даний тип мислення розглядає політику як ієрархічно структурований простір, який певним чином піддається регулюванню, де відбувається боротьба за владу між індивідами і групами. Соціальні групи визначаються у зв'язку з їхніми безпосередніми діями. Дослідник Е. Баталов наголошує на тому, що радянська людина знала про політику лише те, що, на думку влади, вона мала знати для того, щоб функціонувати в якості стандартного, легко змінюваного «гвинтика» системи [2, с. 62]. А отже, отримувати достовірну, повну інформацію про політичну дійсність було досить складно. Варто розглянути й орієнтації та установки громадян на різні політичні об'єкти. Е. Баталов також зазначає про те, що в 20-30-ті роки владою робилося все можливе задля того, щоб етатистська орієнтація, стала однією з базових у радянській політичній свідомості. Таким чином, це багато в чому допомогло сформувати пасивного громадянина, який підкорявся волі держави. Ще однією ключовою політичною орієнтацією стала орієнтація на сильного політичного лідера, що отримала вияв у вожди́змі.

Окремої уваги варті орієнтації та установки на нормативну систему радянського суспільства, що складалась з двох частин: правової та нормативів у вигляді базових цінностей, міфів, символів. Дослідники наголошують, що саме другий компонент нормативної системи мав вирішальне значення для радянського суспільства. Радянська нормативна система утворилась в результаті прийняття (переважно, формального) суспільством тих норм, що надходили згори. В ній необхідним було відрізнити декларовані, але не працюючі норми, та офіційно не сформульовані, але реально діючі. Орієнтація на подвійну мораль, що глибоко вкоренилась в суспільстві, призводила до того, що радянські люди жили за подвійним стандартом: думали одне, а казали зовсім інше. Подвійні стандарти в'язнів певним чином відображені у вже згаданому табірному фольклорі. Наприклад, такий віршик: «Без туфты и аммонала не построили б канала» (туфта – вдавання праці). Йдеться про будівництво Біломорського каналу. Ще одне прислів'я «Ми вдаємо, що працюємо, а вони вдають, що нам платять» є відображенням подвійної моралі, притаманної суспільству [4, с. 279]. Апофеозом прояву подвійних стандартів на державному рівні стала сталінська Конституція 1936 р., положення якої були відірвані від дійсності.

Характерними рисами радянської нормативної системи були правовий нігілізм та низький рівень слідування законам, що орієнтували громадян на конфліктне сприйняття політичного життя, безкомпромісність, насильство, використання силових методів у вирішенні проблем. Це призвело до

«негнучкості» радянської політичної свідомості. Небезпечністю такої установки було й те, що вона доводила факти до крайнощів, орієнтувала на безперервну боротьбу з «соціально небезпечними елементами», внутрішнім ворогом тощо [2, с. 64-65]. Як приклад правового нігілізму, слугують спогади М. Болдирева: «Суд відбувався за зачиненими дверима. Навіть захисник не був допущений до судової процедури. На суді були викриті фальсифікації слідчого, застосування ним недозволених методів, і судді давились від реготу, слухаючи обвинувачених» [13, с. 90].

Політична поведінка є третім елементом політичної культури, що включає в себе культуру політичної участі, культуру політичної діяльності та культуру діяльності політичних інститутів. Б. Кухта визначає політичну поведінку як практичну взаємодію суб'єкта з політичним середовищем, або практичне ставлення суб'єктів політичного процесу до політичної системи, до цього процесу та один до одного [9, с. 125].

У науковій думці існує тенденція розгляду політичної поведінки громадян переважно через їхню політичну участь. Радянська модель політичної активності та участі, вважаємо, має двоїсту природу. Дослідниця М. Чабанна зазначає, що хоча формально громадяни тоталітарної держави є політично активними, адже це стимулюється вимогами влади, фактично їм притаманний високий рівень пасивності політичної свідомості [12, с. 36].

У період сталінізму та пізніше в СРСР культура політичної участі знаходилась на досить низькому рівні, що сприяло формуванню типу «людини невдоволеної», яка не мала не тільки легітимної можливості для того, щоб висловити своє невдоволення, але й не мала умов, щоб його усвідомити [8]. Електоральна участь, яка є однією з форм політичної активності, у СРСР завжди відрізнялася високим рівнем – у сталінські часи, згідно з документами, у виборах брали участь близько 99 % зареєстрованих виборців. Окрім цього, існувала разюча однасторонність у підтримці кандидата, що було пов'язане з небажанням мати неприємності, та з формальним ставленням до виборів. Іншими формами політичної участі громадян, що активно стимулювалась, були робота у «громадських» організаціях (які не мали реальної змоги протистояти режимові та виконувати правозахисні функції), а також звернення до парткомітетів, державних установ, газет тощо [2, с. 66]. При наявності усього зазначеного, існування індивідуальної точки зору на владу і режим було фактично неможливим через політичну безальтернативність, а також страх бути покараним відповідними установами. Як правило, серед засуджених за 58-ю статтею в ГУЛАЗІ, мало хто дійсно займався контрреволюційною діяльністю, або мав протилежну офіційній точку зору. Хоча траплялися люди, які відкрито висловлювали осуд політиці режиму. Наприклад, В. Шаламов вперше потрапив до ГУЛАГу за розповсюдження так званого «Заповіту Леніна» («Листа до з'їзду») від 1922 р., в якому В. Ленін

наполягав на усуненні Й. Сталіна з посади генсека. В. Шаламова було засуджено за контрреволюційно-троцькістську діяльність. Шістнадцятирічного В. Горшкова ув'язнили за опубліковану у шкільному журналі поему, яка засуджувала «бездарне керівництво... армії, що... було наслідком відсутності в країні демократії, свободи слова та друку» [11, с. 257]. Отже, як бачимо, незважаючи на масовість радянської свідомості, декотрі громадяни мали власну точку зору та прагнули висловити її.

Щодо культури діяльності політичних інститутів, то в 30-ті рр. вона отримала вираз у таких взаємозалежних явищах. По-перше, у засвоєнні партією найважливіших державних функцій, перетворенні партійної номенклатури в ієрархічну систему чиновників-управлінців. По-друге, в концентрації трьох гілок влади в одних руках з висуненням на перший план виконавчих структур та підпорядкованістю суду. Незважаючи на велику сукупну чисельність членів КПРС та ВЛКСМ,

діяльність більшості громадян у цих організаціях обмежувалась сплатою членських внесків та у кращому випадку відвідуванням зборів, які мало що вирішували. Власне перебування в певній політичній інституції було переважно обумовлене кар'єрними мотивами [2, с. 66-67].

Таким чином, маємо підставу говорити про наявність особливої політичної субкультури ГУЛАГу через низку її характерних особливостей – її диференційованість, міфологічність. Політичну культуру СРСР за часів ГУЛАГу можна класифікувати як інтегровану (У. Розенбаум), етатистську, тоталітарну, консервативну. Будучи нерозривно пов'язаною з офіційною політичною культурою, політична субкультура ГУЛАГу поєднала в собі як кримінальну, так і політико-ідеологічну складову. Осмислення політичної культури ГУЛАГу як частини історичного минулого, вважаємо, сприятиме вихованню нового, анти тоталітарного типу політичної культури в сучасному українському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранівський В. Політична культура як основа централізму та єдності в країні [Електронний ресурс] / В. Баранівський. – Режим доступу до документу: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=21&c=481>.
2. Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) / Э. Баталов // *Общественные науки и современность*. – № 3. – 1995. – С. 60-70.
3. Брегеда А.Ю. Основи політології / А.Ю. Брегеда. – К.: КНЕУ, 2000. – 312 с.
4. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Епплбом Енн; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
5. Золін А. Політична субкультура як частина загальної культури суспільства [Електронний ресурс] / А. Золін. – Режим доступу до документу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=79&c=1904&setcss=1&ncss=big>.
6. Зубро Т. Інтерпретаційний підхід в концепціях політичної культури / Т. Зубро // *Політичний менеджмент*. – 2007. – № 2. – С. 100-105.
7. Моруков М. Правда ГУЛАГа. Из круга первого [Електронний ресурс] / М. Моруков. – Режим доступу до документу: <http://sergey-smirnov.livejournal.com/17302.html>.
8. Орлов И.Б. Советская политическая культура: прерывность или преемственность? [Електронний ресурс] / И.Б. Орлов. – Режим доступу до документу: <http://orlov-i-b.narod.ru/politkult/Sovpolitkult.doc>.
9. Основи політичної науки: Курс лекцій за ред. Б. Кухти. 4.3: Політична свідомість і політична культура / Б. Кухта, Л. Климанська та ін. – Львів: Кальварія, 1999. – 556 с.
10. Остапенко М.А. Політична культура суспільства / М.А. Остапенко. – К.: МАУП, 2008. – 93 с.
11. Поживши в ГУЛАГЕ / сост. А.И. Солженицын. – М.: Русский путь, 2001. – 408 с.
12. Чабанна М.В. Політична культура тоталітарного суспільства / М.В. Чабанна // *Наукові записки*. – Т. 82. – 2008. – С. 34-37.
13. Шаламов В. Колымские рассказы / В. Шаламов. – СПб.: Азбука-классика, 2006. – 384 с.

Рецензенти: Колісніченко А.І., д.і.н., професор;
Свтушенко О.Н., к.політ.н., доцент.

© Курілло В.С., Фат'янова І.В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2009 р.